

AZ ÍRÁSTUDÓ MAGÁNYOSSÁGA

MEGJEGYZÉSEK HAJNAL ISTVÁN ÍRÁSTÖRTÉNETI MUNKÁIHOZ*

Amikor róni kezdjük egy tanulmány vagy bármilyen írásmű

sorait, valószínűleg egyikünkben sem támad aggodalom amiatt, hogy szavait elképzelt olvasói egyáltalán nem értik majd meg. A teljes mondanivaló dekódolása talán támaszt némi kételyt, ám hogy az egyes szavak vagy mondatok jelentése titokban maradna, azt nemigen feltételezzük. Ha mégis félreértésre kerülne sor, eleinte akkor sem elsősorban az adott szöveg szövevényességében keressük a hibát, sokkal inkább az olvasó téves előfeltevéseiben vagy szándékunk fel nem ismerésében, vagyis szövegen kívüli tényezőkben.

Hogy mindez miért így történik, annak számos oka lehet, de ezen okok között mindenképpen helyet kell kapnia az *írás iránti általános és feltétlen bizalomnak*. Az írás mint technikai vívmány a bölcsész tudományok között alig kelt különleges figyelmet – még a nyelvtudomány is többnyire a beszéd mechanikus rögzítéseként tekint rá. Ami pedig az irodalomtudományt illeti, az írás ott sem sajátos, egyéb jelrendszerektől eltérő közlési funkciói miatt érdemel figyelmet, még akkor sem, ha szem előtt tartjuk a bármilyen médiumban jelentkező szöveghez rendelhető poétikai funkciót. Természetesen nem arról van szó, hogy az írás teljesen elkerülte volna a tudományosság figyelmét; sokkal inkább arról, hogy már-már a levegőhöz hasonlóan megszokott közegünké, s így szinte áttetszővé vált.

Ennek az ismétlődő amnéziás állapotnak az időleges megszüntetését idézheti elő, ha némi érdeklődést tanúsítunk Hajnal István *írástörténeti* vagy helyesebben: *írásbeliség-történeti* munkássága iránt. Az amnézia emlegetése Hajnal kapcsán kétszeresen is jogos, hisz nemcsak személye, de (ezzel összefüggésben) életműve is a historiográfiai szín öltözőjébe szorult. Bár ha azoknak a gondolkodóknak a nevét és elméleteknek sorát említjük, amelyekben felfedezhető a Hajnal-hatások, akkor helyénvalóbbnak tűnik a súgóluk metaforával élnünk. Nem feladatom itt ezeket sem felsorolni, sem Hajnal elfeledettségét megmagyarázni, különösen, mert „nem is igaz, hogy elfelejtették: hiszen korábban is alig vették észre”.¹ Csupán még egy szempont felvételét javasolnám a

BARÁTH KATALIN

Hajnal-életművet mostanság fel-

elevenítő vizsgálódások megközelítési közé. Hajnal írástörténeti munkái ugyanis nem szigetelhetők el a későbbi társadalomtörténeti vonatkozású, szociológiával kapcsolatba hozott, eredetiségükkel az érdeklődést joggal kiváltó munkáktól, de az életmű legvaskosabb kötelékétől, az egyetemi vizsgák olvasmányjegyzékében még mindig stabil helyet elfoglaló újkortörténettől sem.

Az írástörténet Hajnal munkásságának állandó eleme volt, afféle csomópont, ahová visszatérve és ahonnan kiindulva bizvást eljuthatunk sajátos társadalmosodás-elméletéig, az *okszerű* és *szokásszerű* fogalompárjái, a technikatörténeti belátásokig vagy újkorkonceptiójáig. Persze könnyű egy befejezett életmű távlatából megpillantanunk a felismerések csíráját már a kezdetek kezdetén – nem is erre utaltam. Mindössze arra szerettem volna rámutatni, hogy Hajnal írástörténeti munkái semmiképp nem foghatók föl vargabetűként vagy torlaszként a későbbi, esetlegesen nagyobb horderejűnek ítélt művek felől ítéelve, és ebben a meglátásban az eddig egyetlen Hajnalmonográfus Lakatos László és az írástörténeti dolgozatokat a kortárs társadalomfilozófia figyelmébe ajánló Nyíri Kristóf is osztozik.² Ha netán az említett nevek mégsem bizonyulnának meggyőző érvek az írástörténeti munkák értékét illetően, a következőkben igyekszem felsorakoztatni egyéb érveket is tanulmányozásra érdemes voltukat bizonyítandó. A szóban forgó írásokban ugyanis lépten-nyomon belebotolhatunk olyan megfontolásokba, amelyek kísérteties hasonlóságot mutatnak számos későbbi, gyakran jelentős nemzetközi karriert befutó, más-más diszciplína berkeiből származó elmélettel. Közöttük akad olyan is, amelyre bizonyíthatóan hatottak Hajnal írástörténeti következtetései.

Az alábbiakban szeretnék szemügyre venni néhányat azokból a nézőpontokból, ahonnan Hajnalnak a középkori írásbeliség vizsgálatából származó tételei különösen sokatmondónak ítéltetők. (E tételek jelentőségükben és kifejtettségükben nem egyenlők, sőt olykor tartalmilag sem állandók, bár ez mit sem von le izgalmasságukból.) Konkrétan (tudományterületileg kissé elnagyolt besorolással) a *nyelvtudomány*, a *kommunikációtörténet*, a *történettudomány* és a *filozófia* terén kísérlek meg olyan nézőpontokat felmutatni, amelyekkel kapcsolatba hozva Hajnal írástörténeti tézisei esetleg új fényben tűnhetnek fel, legalábbis kortársi megközelítésben.

1 ■ Nyíri Kristóf: Hajnal István időszerűsége. *Világosság* (1992) 8–9. szám, 683. old.

2 ■ Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelmszociológiája*. Új Mandátum, Bp., 1996. (Nagyítás Szociológiai Könyvek 2.) 73. old.; Nyíri: *i. m.* 686. old.

AZ ÍRÁSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK HELYE AZ ÉLETMŰBEN

Arról, hogy a tárgyalt műveknek kitérőként, mellékvágányként vagy a nagy témák előtti gyakorlatozásoként való emlegetése nem teszi lehetővé termékeny szempontok alkalmazását rájuk nézve, már esett szó. Ha azonban azt a tapasztalatot fontoljuk meg, miszerint bárhol, bármilyen sorrendben olvasunk is bele az életmű írástörténeti darabjaiba, az írásbeliség történeti szerepének értékelését tekintve *alig észlelhetünk elmozdulást*, illetve hogy az életmű egészében igencsak kevés az olyan szöveg, amelyben legalább említésszerűen *ne esne szó* az írásbeliség jelentőségéről – olyan nézőpontot is felvehetünk, amely az írástörténetet *az életmű központi elemévé* avatja. Ebből a nézőpontból akár egy olyan állítást is megkockáztathatunk, hogy az írástörténet ismételt felbukknásai majdhogynem egytémájúvá teszik a hajnali ópuszt. Kevésbé figyelmes olvasással is észrevehető a gyakran szó szerinti önidézetek Hajnal műveiben (nemcsak az írástörténetre vonatkozóan), amely észrevételünk szintén az ismétlések szerepének kérdéséveti fel. Képszerűbben: Hajnal szövegei azt a benyomást keltik, mintha spirálként tekerednének rá a központi problémákra, azokhoz mindig szervesen kapcsolódnak, miközben kissé el is mozdulnak.

A probléma, amelynek különös fontosságot tulajdoníthatunk a hajnali szövegtörzshez, a *változásmagyarázat*, az *átfogó történelemkonceptió* keresése. Hajnalt nem elégitik ki az események mint a történeti változások okai, hiszen a magyarázat olyan hordozóját keresi, amelyre nem a linearitás jellemző, nem dominóelv szerint működik. Hogy saját metaforáját idézzük, a valódi változásmagyarázat (így az írásbeliség elterjedése is) *vegyszer*: átítatja és átalakítja a társadalom egész szövetét; a változás tehát kémiai jellegű – visszafordíthatatlan és az anyag minden molekulájára kihat.³ Mindebből talán nem túlzott merészség megállapítanunk, hogy Hajnal történelemszemlélete meglehetősen eltávolodott az ok-okozati sorokra alapozó megközelítéstől, és bizonyos vonásaiban (pl. azzal, hogy a viszonyoknak elsőrendű fontosságot tulajdonít) *strukturalista*, más vonásaiban (mint ahogy azt a vegyi folyamat gondolata példázza) *paradigmatikus* természetű. Ez utóbbi észrevétel annál is jogosabb, mivel Hajnal, háttérbe szorítva a fejlődés képzetét, a korszakok egyenrangúságát hangsúlyozza – igaz ugyan, hogy ebben Ranke nyomain jár, de nyilvánvalóan más célokat követve. (A *fejlődés* szót természetesen ő sem számúzi szótárából, de leginkább a változás értelmében használja.) A kauzalitástól való elfordulásban egészen odáig merészkedik, hogy megkérdőjelezi a *történeti ok* létezését, s e következtetése forrásoként ismét csak az írásbeliséget jelöli meg. Az írásbeliség elterjedése „talán magának e törvényszerűségnek a kifejezője: a történelemben nincs tulajdonképpen semmi önálló ok, csak emberközti viszonyodás.”⁴ Ez a nézet különösen akkor nyer sajátos értelmet, ami-

kor Hajnal fejtegetéseit olvassuk az okszerűség és az írásbeliség elterjedésének közvetlen összefüggéséről. Ugyanakkor az is világosabbá válik, hogy miért ütözik már-már legyőzhetetlen nehézségekbe elfogadnunk az okszerűség mint történetmagyarázó elv hiányát: épp írásbeliségünk gátolja meg, hogy egyáltalán képesek legyünk elgondolni másfajta elvet.

Még egy (jóllehet igen szubjektív) ok az írástörténeti művek kiemelt életműbeli fontosságára: saját olvasási tapasztalatom, mely szerint jóval nagyobb textuális és fogalmi kohézió (azaz követhetőség és következetesség) jellemzi Hajnal írástörténeti vagy ilyen kiindulópontú írásait, mint azokat, amelyekben az írástörténet csak mellékes körülményként van jelen. Nem valami rejtett összefüggést tételezek írásbeliség és olvashatóság között, mindössze jóval átgondoltabb, érettebb, edzettebb történetmagyarázó koncepciót sejtek az írásbeliségből kibontakozó meglátások mögött, mint az írástörténet mellé vagy fölé analogikusan technikatörténeti, de különösképp történetpszichológiai fogalomrendszert ácsoló fejtegetések mögött. A történetpszichológiai fogalmakkal ugyanis nem könnyű megbirkózni, tekintve, hogy Hajnal változó tartalommal tölti meg ellen-

3 ■ Hajnal István: *Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés*. In: *Uő: Technika, művelődés. Tanulmányok*. Szerk. Glatz Ferenc. História – MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1993. (Historia Monográfiák 2.) 17. old. Továbbá: „az írásbeliség írás-szövedéke, mintegy maró savat vezetve magában, az élet tömeg irracionális anyagára hálózódik, s feldolgozza azt az emberi értelem s öntudat számára.” Hajnal: *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés*. In: *i. m.* 43. old.

4 ■ *Uo.* 53. old.

5 ■ Bloomfieldet idézi Benczik Vilmos: *Nyelv, írás, irodalom. Kommunikációelméleti megközelítésben*. Trezor, Bp., 2001. 114. old.

6 ■ A vita nem is egészen alaptalan, különösen, ha azt a fejlődést igazoló érvt említiük, amely a társadalom fejlődését hozza fel a nyelv fejlődésének bizonyítékaként. (Kovalovszky Miklóst idézi Benczik: *i. m.* 123. old.)

7 ■ Minderről bővebben Benczik: *i. m.* 111–142. old. Az írásnak a beszédre tett hatását ugyanebben az időszakban más is vizsgálta, lásd a főként szépirodalmi példákkal dolgozó Zolnai Béla tanulmányát: *A látható nyelv*. *Replika*, 33–34. (1998) 271–291. old.

8 ■ Benczik: *i. m.* 142. old.

9 ■ Hajnal: *Írásbeliség...* 43. old. Hozzá kell tennünk, hogy Hajnal ritkán használta átfogó értelemben a *nyelv* szót; általában a verbalitás megfelelőjeként szerepelteti, elkülönítve az írástól.

10 ■ *Uo.*

11 ■ Hajnal: *Racionális fejlődés és írásbeliség*. In: *Uő: Technika, művelődés*. 33. old. és Étienne Hajnal: *Le Rôle social de l'Écriture et l'Évolution européenne*. *Revue de l'Institut de Sociologie Solvay*, 1–2. (1934) Bruxelles, különnyomat, 9. old.

12 ■ Hajnal: *Le Rôle social...* 12. old.

13 ■ Hajnal: *Írásbeliség...* 42. old.

14 ■ Az írás és a nyelv fogalma olyannyira nem fedi egymást, hogy Hajnalnál az írás *egy mesterségesen kimunkált nyelv(változat)*, tehát nyelv és írás közt diglosszikus viszonyt tételez, ami az írás teljes körű elsajátítását megelőző időszakra nézve (a szövegeket a megértés érdekében a szóbeliség „nyelvére” kellett átültetni) jogosnak is tetszhet. („Az egyén benső élete számára az írás egy mesterségesen felfokozott teremtőerejű nyelv.” Hajnal: *Le Rôle social...* 9. old.)

15 ■ Hajnal: *Racionális fejlődés...* 32. old.

16 ■ Benczik Vilmos: *Utószó a Gutenberg-galaxishoz*. In: Marshall McLuhan: *A Gutenberg-galaxis*. Trezor, Bp., 2001. 324. old.

tétpárjait, ha épp megtölti tartalommal. Ez nem is meglepő, hiszen a strukturalista megközelítés számára az oppozíciók megtalálása életbevágóbb is lehet, mint az elemek egyedi jelentéshez kapcsolása, különösen, hogy az elemek helyét a szerkezetben (azaz a tulajdonképpeni jelentésüket) különbségeik jelölik ki, nem pedig a hozzájuk rendelt tartalom.

Most azonban térjünk rá azokra az eszmefuttatásokra, amelyekkel összevetve Hajnal írásbeliség-történetben gyökerező következtetéseit, olyan eredményt nyerhetünk, amelyek talán új megvilágításba helyezhetik ez utóbbiakat.

AZ ÍRÁSBELISÉG JELENTŐSÉGE A NYELVÉSZET TÜKRÉBEN

Mint ahogy már szó volt róla, a nyelvészetet (értetve) sokkal inkább foglalkoztatja magának a nyelvi rendszernek a tanulmányozása, mint e rendszer írásbeli vagy szóbeli megnyilvánulásából adódó jellegzetességek. Abban a kérdésben sem alakult ki egyöntetű álláspont, hogy vajon az írásbeliség hat-e a nyelvre, hisz vannak, nem is kevesen, akik jócskán redukált szerepet tulajdonítanak az írásnak: „az írás nem nyelv, hanem pusztán a nyelv rögzítése látható jelekkel.”⁵ Arra a vitára, amely nemcsak az írás jelentőségét a nyelvfejlődésben, hanem a *nyelv fejlődését* magát vonja kétségbe, most nem feladatunk kitérni, csupán jelezzük, hogy e vita is kérdésessé teszi az írás fontosságát a nyelv történetében.⁶ Ha a fejlődés gondolatát nem támaszthatjuk is alá, arra azonban, hogy nyelvtörténeti változások okozásával nem alaptalan az írást gyanúsítani, bőven sorolhatunk nyelvészek által felemlített bizonyítékokat.

Az írásbeliség elterjedése *újszerű kommunikációs helyzetet teremtett*, amelyben az üzenet feladója immár szeparálódott a befogatótól, s így a szöveg kezdte elveszíteni a dialogicitás jegyeit. A szupraszegmentális dimenzió (hangsúly, zenei elemek stb.) jelentősége elenyészett, ahogy a gesztusé és a mimikáé is, viszont mindez azzal a következménnyel járt és jár, hogy a nyelv diszkretizációja (a lexikai és grammatikai jelek szintjének mélyülése, gazdagodása) nő: az ember egyre inkább képessé válik eddig kifejezhetetlen tudattartalmak közlésére, ami e tudattartalmak mind finomabb szeparációjára is lehetőséget ad. Ez különösen azért valósulhat meg, mert mind az írásmű szerzőjének, mind olvasójának jóval nagyobb idő áll rendelkezésére ahhoz, hogy előállítsa, illetve dekódolja a szöveget. Grammatikai szinten emiatt nem ütközhetnek ellenállásba a hosszú *alárendelés-láncolatok*, lexikai szinten pedig az árnyalt kifejezés lehetőségével bekövetkező *szóínség* (inopia) idegen nyelvi *átvételek*, valamint *metaforák* sokaságának születését idézi elő. Emögött azonban *megnövekedett absztrakciós képesség*nek kell állnia, amely a szóbeliség dimenzióját sem hagyhatja érintetlenül. A szóbeliség és az írásbeliség kölcsönhatása sajátos egyensúlyi helyzetet teremt: folytonos interferenciájuk egy-

részt gátat vet annak, hogy az írásművek nominalizmus és elvontsága a végletekig fokozódjék, másrészt a verbális kommunikáció grammatikai szemantikai szintje is folytonosan bővül.⁷

Tehát az írásbeliség nemcsak hogy nem jelentéktelen állomása a nyelv életének, hanem „lehetővé teszi az író ember szellemi potenciáljának a nagyfokú koncentrációját.”⁸ A fenti következtetések teljes összhangban állnak Hajnal azon írástörténeti következtetéseivel, amelyek az írásbeliség elterjedésének az emberi gondolkodásmódra gyakorolt hatását tárgyalják. Hajnal szerint „a természetes, nyelvszerű gondolkodás s az írás ez egybeolvadása egy új, írásbeli gondolattechnika kialakulását jelentette.”⁹ *Az elvont gondolkodás mint az írásbeliség következménye* mindig is központi jelentőségű volt Hajnalnál: „A kifejezőképesség növekedése [...] hoz létre mindig hatványozott arányban közös fogalmakat, absztrakt gondolatokat.”¹⁰ Ez utóbbi megállapításban már pillantást vehetünk arra a képre is, amelyet az írás kommunikációs szerepéről alkotott, hiszen egymás (fogalmi, nem érzelmi!) megközelítése az „írásgondolkodásban” megtisztult szemantikai struktúrán keresztül jóval könnyebbnek tűnik: írásban immár „közös nyelvet beszélünk”. A nyelvészeti észrevételekkel szintén összhangban állhat Hajnalnak az a meglátása, miszerint a nyelv írás általi logikai megéledése *az érzelmi expresszivitás rovására megy* (gondoljunk csak a szóbeli közlésmód már említett, nem nyelvi összetevőinek hiányára): míg a betűírás alkalmasabb az élőszónál „az értelemeszerű momentumok megragadására, közérvényű kifejezésére”, addig „az érzelmi momentumokat [...] kénytelen gondolati úton megközelíteni”, mondja kissé paradox módon.¹¹ Az ember kaotikus belső világa azonban épp ezen a módon tehet szert rendre,¹² amely rend a külső világra is rávetül, sőt *szerkezeti átalakulást* idéz elő benne. (Gondoljunk például a rendi társadalomra, amelynek végső vonásait Hajnal az írásbeliség elterjedésével hozza összefüggésbe.¹³)

Az írásbeliség „ragályának” jelentősége közvetlenül kapcsolódik azokhoz az értékekhez, amelyeket Hajnal a *nyelvnek* tulajdonít. A nyelv a tőle eltérő értelemben felfogott íráshoz¹⁴ hasonlóan korszakalkotó szerepet játszik az emberiség történetében, ami persze nem mondható heurisztikus felfedezésnek. Hajnal azonban a nyelv jelentőségét odáig fokozza, hogy kimondja: „a nyelv [...] szinte maga a gondolkodás.”¹⁵ Így kétségtelen közelségbe kerül a nyelvészet berkeiben a munkásságával egy időben született, *Sapir-Whorf-tézisnek* nevezett, máig vitákat provokáló nézethez, amely szerint „az anyanyelv szerkezete, eszköztára döntő módon meghatározza az egyén világvilágát, gondolkodásmódját”.¹⁶ Az elképzelés kifejezetten determinisztikus – s ezzel egyben megelőlegezi azt a posztmodern értelmezési eljárást is, amely a feje tetejére állítja az oppozíciók bevett hierarchiáját. Jacques Derrida *logocentrizmus*-fogalmát érdemes lenne összevetni a hajnali *írásgondolko-*

dással.¹⁷ Ugyanígy kapcsolatba lehetne hozni Hajnalnak a nyelv és a gondolat ontológiai összefüggését firtató eszmefuttatásait a kortárs szépirodalom hasonló problémákat boncoló darabjaival, gondolok itt különösképp Kosztolányi *Esti Kornél*-novelláira.

A fentieket összegezve arra az álláspontra juthatunk, hogy Hajnal István műveinek azon alapelve, amely az *írásbeliségnek a kognitív képességekre és műveletekre tett hatását korszakalkotónak minősíti*, korántsem légből kapott – legalábbis nem jobban, mint egyéb történetmagyarázó elvek. A nyelvtudomány mindenesetre komoly megerősítéssel szolgálhat e tétel hitelét illetően – annak ellenére, hogy Hajnal írásaiban nemigen találjuk konkrét nyomát nyelv-tudományos előtanulmányoknak.

A GUTENBERG-GALAXIS HAJNALA

Magyarország kommunikációelméleti nagyhatalom. Ha valaki ezt a nem kimondottan közismert tény két-ségbe vonná, csak lapozza át az utóbbi száz év legnagyobb hatású kommunikációtörténeti művét, a kanadai Marshall McLuhan 1962-ben megjelent *A Gutenberg-galaxis* című könyvét,¹⁸ és magyar tudósok sorát találja benne nemcsak bibliográfiai tételként, hanem egyenesen idézve. E tudósok között is (hatását tekintve) különös fontosságú Hajnal István, aki a könyv több, az írásbeliség elterjedésének kezdeti fázisait tárgyaló fejezetének ihletője. (Sőt, ha szigorúan vesszük, a szerzője is, McLuhan sajátos „idézetkollázs” írásmódja okán.) Ami nem csoda, hisz „Hajnal kommunikációtörténeti felfedezései alapvetően eredetiek és előzmény nélküliek.”¹⁹ Nem céloz most McLuhannek a szóbeliség és írásbeliség korszakváltásait értelmező és értékelő munkáját kimerítően tárgyalni, mindössze azokra a pontjaira térnek ki, ahol könyve (az említett fejezeten túl) összefüggésbe hozható Hajnal írástörténeti vizsgálódásaival. (Igaz, ez az összefüggés a könyv tömörked pontjára lehetne érvényes.)

McLuhan azt az elméletét fejti ki, hogy a gazdaság- és társadalomtörténetet teljes egészében a *kommunikációs technológiák* határozzák meg, amely álláspont elitélő értelmezésben egyenlő a *technológiai determinizmussal*. Így törvényszerű az a rendkívüli szerep, amelyet az írásbeliség elterjedésének (nem tévesztendő össze a betűírásos ábécé születésének pillanatával) tulajdonít. E tekintetben, mint már tudjuk, osztozik Hajnal meggyőződésében.²⁰ Az eleinte mégis el nem hanyagolhatóan tűnő különbség ket-tejük elgondolása között az, hogy míg Hajnal döntően a *késő középkorra* datálja az írásbeliség elterjedését az egységes, könyvekben megnyilvánuló, jegyzetelésre alkalmas kézírásos technika és forma széles körű átvételével, McLuhan a *nyomtatás feltalálását* jelöli meg a korszakváltó pillanatként.²¹

Ahogy azonban McLuhan mind jobban elmosa ezt a gyakran rendkívül kiélezett időbeli cezúrát, úgy válik gondolatmenete Hajnaléhoz megdöbben-tően hasonlóvá. William Ivins nézeteivel kapcsolat-

ban jegyzi meg a következőket: „Talán túloz abban, hogy a sötét középkorban a »technika és a technológia kultúráját« hangsúlyozza, de ez egy olyan megközelítés, ami a skolasztikát érthetővé teszi, és felkészít minket a középkor nagy találmányára, a nyomtatásra, ami az »elrugaszkodás« pillanata volt a modern világ új területei felé.”²² Itt csupán utalunk Hajnal munkásságának arra a terjedelmes területére, amelyben a *technikát* az íráshoz hasonló történelemformáló szereppel ruházza fel. Hajnalnál az írás is voltaképpen technikai természetű készség; a formafegyelmet, az ismétlés képességét és a kezűgyesség megfelelő szintre emelését kulcsnak tekinti az írásbeliség elterjedése szempontjából. McLuhan szintén kiemeli az ismételhetőséget és az egyformaságot mint az írásos tömegkommunikáció alapfeltételeit, ám azzal az eltéréssel, hogy ezeket idegennek véli a kézíratos kultúrától.²³ Ráadásul hasonló kontextust is rendel az írás illetően felfogásához azzal, hogy a következő korszakot, a *vizualitás* túltengésének korszakát éppen a középkorban felhalmozódott tudás tömegesen és egyre több téren való alkalmazásával jellemzi.²⁴ Nem emlékeztet ez kissé a hajnali *tradicionalizmus* gondolatára?

17 ■ A logocentrizmusról: Jonathan Culler: *A dekonstrukció*. Osiris–Gond, Bp., 1997. 123–153. old.

18 ■ Magyarul: McLuhan: *i. m.*

19 ■ Nyíri Kristóf: Bevezetés Hajnal István „Írásbeliség és fejlődés” c. írásához. *Replika*, 30. (1998) 192. old.

20 ■ Ennek ellenére nem Hajnal, hanem Harold Innis kapcsán jegyzi meg, hogy „felfedezte a változásnak azt a folyamata-t, amely a médiumok technológiájának formáiban rejtezik”. McLuhan: *i. m.* 65. Meddő dolog ugyan, de tegyük fel a kérdést, vajon mi történt volna, ha McLuhan Hajnalnak nem csupán a középkori egyetemek írástanítását tárgyaló munkáját ismeri (*L'Enseignement de l'Écriture aux universités médiévales*. MTA, Bp., 1954. /*Studia Historica* 7./), hanem az írás társadalmi szerepéről szólót is (*Role social de l'Écriture et l'Évolution européenne*). Sajátos az is, ahogyan McLuhan beépíti Hajnal felfedezéseit a maga megfontolásai közé. Hajnal ugyanis a „félírásbeliség” bizonyítékeként értelmezi a középkori íráskutatást, intellektuális energiákat igénylő tevékenységként, míg McLuhan a „fél szóbeliség” jelenségét, a szóbeliség szívósságát látja bizonyítva – ugyanazon tények által.

21 ■ A korszakváltást bőven tárgyalja még: Walter J. Ong: A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Aron, Bp., 1998. 143–165. old.

22 ■ McLuhan: *i. m.* 96. old.

23 ■ *Uo.* 131. old. Ugyanakkor és ugyanitt azt is megjegyzik, hogy „az információmozgás mennyiségének meredek növekedése már a nyomtatás előtt kedvezett a tudás vizuális szerveződésének és a perspektíva felemelkedésének”.

24 ■ McLuhan: *i. m.* 138–144. Csak egy idézet: „A tipográfia feltalálása példa a tradicionális mesterségek ismereteinek egy speciális vizuális problémára történő alkalmazására.” 144. old.

25 ■ Hajnal: *Írásbeliség...* 42. old.

26 ■ McLuhan: *i. m.* 146. old.

27 ■ Hajnal: *Racionális fejlődés...* 33. old.

28 ■ Hajnal István: *Írásbeliség és fejlődés*. *Replika*, 30. (1998) 202. old. Nyíri Kristóf a következőképpen értékeli Hajnalnak ennek kapcsán (is): „előlegezi azt a Nyugaton a hatvanas évek óta kibontakozó, mostanra már igencsak befolyásos eszmei áramlatot, amely az európai szellemet mintegy az alfabetikus írás varázsata alatt állóként értelmezi, s a szóbeliséget éppenséggel posztmodern alternatívaként váltja föl.” Nyíri: *Bevezetés...* 191. old.

29 ■ Hajnal: *Írásbeliség és fejlődés*, 203. old.

Hogy még egy metszéspontot kiemeljek Hajnal és McLuhan elképzeléseiből, a *külső nézőpont lehetőségét* említem. Hajnal a tudatos ön- és világgép gyökereinek tekintette azt az írásbeliség elterjedésével kialakuló adottságot, amely a létezőket tárgyiasult formában észlelő tekintettel egyenlő. A világ és a belső dolgok elválnak egymástól, határozott alakot öltenek, és az újkor embere immár képes külső nézőpontból, mintegy objektív pillantással felmérni egyre táguló környezetét és benne saját magát.²⁵ McLuhan *perspektíva*-gondolata megfeleltethető ennek, ám hozzá kell fűzni, hogy a McLuhan-féle perspektíva („lehetővé vált a rögzített nézőpont”²⁶) kettős értelmű: a leginkább a képzőművészetből ismerős technikai alapfogalomra is vonatkozik. Ez az értelmezés legfőképp abból fakad, hogy McLuhan a technológiai (így a kommunikációs) felfedezéseket *az emberi érzékszervek kiterjesztéseként* fogja fel – e szövegből válik érthetővé, miért kap negatív felhangot az írásbeliség korszaka: a látásnak a többi érzékterületet maga alá gyűrő, túlbujánzó, s így egysíkú világgépbe (árulkodó szó) torkolló uralma miatt. Az érzékelés mint szemléltető eszköz alkalmazása épp Hajnaltól sem idegen. Csak egy példa: az írás „új, hathatósabb érzékszervet teremt egymás belső megközelítésére”.²⁷ (Mintha a telepátikus érzékelést írná le – végtére az is egyfajta látás.)

Végül Hajnal még annak a számára kortárs jelenségnek az értékelésében is már-már „telepatikus” érzékenységet mutat, amellyel McLuhan mint üdvözlendő másodlagos szóbeliséggel foglalkozik (az újfajta tömegkommunikációs eszközök korát értve ezen), hisz ezt írja (de írja!): elérve az írásos telítettség idejét, „ismét a szóbeliség a vágyunk”.²⁸

VÁLTOZÁSMAGYARÁZATOK

Ha történeti munkákat vizsgálunk, nemigen kerülhetjük el a bennük felsejlő *történelemkép* vázolatát. Hogy ez a vázlat milyenné válik, nagyrészt olvasói beállítódásainkon is múlik. Jelen esetben nem szeretnék olyan fejtegetéssel előhozakodni, amely a Hajnal István történelemképéről adható teljes tudás birtoklásával kérkedik. Inkább annak kifejtésére szorítok, hogy *a történeti változások miféle magyarázata* olvasható ki az írástörténeti művekből.

Hogy Hajnal tárgyalt írásaiban a történelmet alapvetően *kommunikációtörténetként* gondolja el, aligha vitatható. Az sem kétséges, hogy a történelmi „matéria” hordozójaként igyekszik a legátfogóbb keretet megtalálni, mégpedig *a társadalomban*. A társadalmat, ahogy erről már szó esett, *viszonyok összességé*ként fogalmazza meg, olyan struktúráként, amelynek módosulási szakaszait a viszonyok változó természetű határozza meg. Az egyes társadalomtörténeti (azaz történeti) korszakok identikus jegyei az egyes, rájuk jellemző *kommunikációs technológiák*.

Az írásbeliség elterjedése ezáltal nyer, érthető módon, korszakos jelentőséget. Az írás nem *oka* a válto-

zásnak. (Legalábbis olyan értelemben nem, hogy mint felfedezés, pontszerű esemény, nem indíthat el lavinaszerű láncolatot – Hajnalnál egyetlen esemény sem képes ilyesmire.) Át kell hatnia az egész társadalmat, pontosabban a társadalom viszonyrendszerét (ami maga a társadalom) ahhoz, hogy megmásíthatatlan váltás következzen be a nyomán. Érzékelt-

Hajnal István írástörténeti vonatkozású művei:

ÍRÁSTÖRTÉNET AZ ÍRÁSBELISÉG FELÚJULÁSA KORÁBÓL
Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1921.

RACIONÁLIS FEJLŐDÉS ÉS ÍRÁSBELISÉG (1933)
In: Uő: Technika, művelődés. Tanulmányok. Szerk. Glatz Ferenc. História – MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1993. (Historia Monográfiák 2.) 31–36. old.

ÍRÁSBELISÉG, INTELLEKTUÁLIS RÉTEG ÉS EURÓPAI FEJLŐDÉS (1933)
In: Uő: Technika, művelődés. 37–64. old.

(Étienne Hajnal):
LE RÔLE SOCIAL DE L'ÉCRITURE ET L'ÉVOLUTION EUROPÉENNE
Revue de l'Institut de Sociologie Solvay 1–2. Bruxelles, 1934. különlenyomat.
Magyarul:
ÍRÁSBELISÉG ÉS FEJLŐDÉS (1942?).
Replika, 30. (1998) 195–210. old.

KÉZMŰVESSÉG, ÍRÁSBELISÉG ÉS EURÓPAI FEJLŐDÉS (1948)
In: Uő: Technika, művelődés. 15–27. old.

L'ENSEIGNEMENT DE L'ÉCRITURE AUX UNIVERSITÉS MÉDIÉVALES
MTA, Bp., 1954. (Studia Historica 7.)
2. kiad.: 1959.
Magyarul:
Írásoktatás a középkori egyetemeken.
Ford. Mezei Mónika. Gondolat, Bp., 2008. (Az információ-történelem klasszikusai)

sük az ő, jellemzően a technika nyelvezetéből merített hasonlatával az írásbeliség hatását a társadalomra: míg a szóbeliség időszakában a közösségek egymás mellett forgó, sima kerekek, addig az írás fogaskerekek alakítja őket, lehetővé téve totális összekapcsolódásukat.²⁹

Ennek az összekapcsolódásnak a totalitása szinte az elgondolhatóság határait súrolja. Több dimenzióra érvényes: egyszerre hat *időben és térben*. Az általánossá lett írásbeliség zsugorítja az egykorú földrajzi paramétereket, miközben (most először) diak-

rón *kapcsolatot létesít a jelen és a múlt között*, lehetővé téve a történelemben való gondolkodást: „a jelen és a távolság megszervezésével legalábbis ugyanolyan jelentőségű a múlt–jelen–jövő emberiség együvé szervezése az írásbeliség által.”³⁰ Az írás ezért a kommunikációs technológiák között is kitüntetett jelentőségű a történetírás számára: a létalapja. Az írásbeliség képessé tesz a múlt fogalmának elkülönítésére, s így a különböző idősíkok közötti („szuper-temporális”) kommunikációra: a nemzedékek „egymásnak és egymással gondolkodnak”.³¹ Mi több, az „időbe vetettség” felfedezése individuális hatókörrel is rendelkezik: az egyén képes lesz önmagát is *dinamikusan szemlélni*, ebből fakadóan *tervszerűen gondolkodni*. „Az írás adja az életnek cél-struktúráját: elvisz a pillanatnyi élettől bennünket [...] s e helyett cél-törekvések sorává teszi az egyéni életet. Mindenütt tehát: öntudatosodás, elvonatkoztatás az élet-teljétől, célratörés, tehát racionalizálódás.”³² A *racionalitással* pedig eljutottunk a Hajnal-féle történelemszemlélet egyik kulcsfogalmáig, amely korszaknév is egyben: az újkor szinonimája. De ez már Hajnal szűkebben vett társadalomelméleti írásaihoz vezet.

ÖSSZEGZÉS

A tudományközi kapcsolatok felfejtését célzó nyomozásunknak talán sikerült alátámasztania Nyíri Kristóf azon megállapítását, miszerint Hajnal kommunikációtörténeti következtetései elemien eredetiek, legalábbis a magyar historiográfiában. Esetleg (tovább-lépve) arra is találtunk egynémely okot, hogy Nyíri miért javasolja a jövő társadalomfilozófusainak a hajnali életmű írástörténeti darabjainak alapos feldolgozását és értelmezését.³³ Hajnal István írástörténeti munkássága ugyanis oly kompakt, a megállapítások és következtetések oly sűrű szövete, amelynek mind teljesebb értelmezéséhez és értékeléséhez nem elegendő csupán egyetlen diszciplína interpretációs eszközeivel felszerelkeznünk.

Hogy az írott és a beszélt nyelv között markáns és megragadható, leírható különbségek találhatók, amelyek nem hagyják érintetlenül a gondolkodást, az a *nyelvtudomány* bizonyos tételeivel vitát produkál, míg más tételekkel összhangot mutat. Hogy az írásbeliség elterjedése gyökeresen változtatta meg a társadalmat, a történelmet, a világot, és rendezte át a megismerés határait, az a *kommunikációtörténetnek* épp azzal az elméletével cseng össze, amely különös hatást gyakorolt a XX. század kommunikációelméleti, sőt történeti gondolkodására. Hogy a történelmet nem kényszerülünk folyamatos fejlődésnént, egyre magasabb színvonalú fokozatok egymásra halmozódásaként érteni (s ezáltal saját korunk negatívumai, a „hova fejlődhet így a világ” okozta frusztrációktól is megszabadulhatunk), és hogy nem kell megelégednünk az eseménytörténetre alapozó reduktív történetírással, azt egy Hajnal után több évtizeddel előtérbe kerülő *történetfilozófia* is fölveti.

A fenti észrevételek, amelyek csak egy felszínes áttekintés tanulságai, arra sarkallhatnak, hogy tüzetesebb vizsgálatnak vessük alá Hajnal írástörténeti munkáit. S ha ehhez mégis kevésnek bizonyul frissen nyert tapasztalataink ösztönző ereje, annyit talán mégis elismerhetünk, hogy Hajnal István nemcsak az írástörténet, de kora történetírásának is egyik legeredetibb alkotója. □

30 ■ Uo. 200. old. Mítosz és szóbeliség szoros összetartozó - sáról lásd még Jack Goody - Ian Watt: Az írásbeliség követ - kezmenyei. In: Nyíri-Szécsi: *i. m.* 119. old.

31 ■ Hajnal: *Kézművesség...* 17. old.

32 ■ Hajnal: *Írásbeliség és fejlődés*, 201. old. Hajnal technika-történeti affinitását ismerve kissé hiányolom annak a kifejtését, hogy milyen összefüggésben áll magának az írásfolyamatnak az előrehaladó jellege az írásgondolkodás hasonló természetével.

33 ■ Nyíri: *Hajnal István időszerűsége*, 687. old.